

dziejami ludności polskiej w okresie międzywojennym. Z pewnością najwięcej można dziś powiedzieć o roli Związku jako organizatora polskiego życia narodowego w Niemczech. Znacznie mniej wyraźnie rysuje się jego rola reprezentanta interesów ludności polskiej w Niemczech wobec władz polskich. W gruncie rzeczy również niewiele można powiedzieć o jego roli reprezentanta interesów ludności polskiej w Niemczech wobec władz niemieckich. Zagadnienia te, jak się wydaje, oczekują na swoich badaczy.

Rzecz oczywista, brak materiałów źródłowych uniemożliwia rozstrzygnięcie szeregu, nieraz istotnych, kwestii. I tak, niewiele właściwie można powiedzieć o rzeczywistej liczebności ZPwN oraz o fluktuacji liczby jego członków w poszczególnych okresach. Także niewiele można powiedzieć o przemianach w strukturze demograficznej czy zawodowej członków ZPwN.

Wymienione problemy — i szereg jeszcze innych kwestii, mało lub w ogóle nie przebadanych w ramach interesującego nas tu problemu — nie mogą jednak zmienić tego, iż w zasadzie podstawowy zrąb faktów, niezbędnych historykowi przy podejmowaniu próby monograficznego przedstawienia dziejów ZPwN w latach międzywojennych, jest już obecnie znany. Wątpliwości natomiast budzi to, czy obecny zasób informacji o Związku i jego działalności wystarczy już do zbudowania opracowania w pełni zaspokajającego oczekiwania współczesnego czytelnika?

Piotr Kraszewski (Poznań)

WYDAWNICTWA NIEPERIODYCZNE ZWIĄZKU POLAKÓW W NIEMCZECH W LATACH 1923 - 1939

Związek Polaków w Niemczech od początku swego istnienia nie zabiegał o założenie własnego ośrodka wydawniczo-drukarskiego. Z jednej strony byłoby to przedsięwzięciem bardzo kosztownym, na co Związek nie mógł sobie pozwolić. Utrzymując się oficjalnie tylko ze składek swych członków. Z drugiej zaś strony w Niemczech istniało już od dawna kilka polskich wydawnictw prasowych połączonych z drukarniami, w których Związek Polaków mógł z łatwością realizować swe publikacje. Liczba wydawnictw zwartych, czyli broszur i książek sygnowanych przez Związek Polaków nie przekracza 25-ciu. Trudno określić, czy to dużo czy mało. Ważniejsze jest jednak to, czego one dotyczyły i jaki cel przyświecał ich wydawcom. Ale o tym nieco później.

Związek Polaków w Niemczech, jako instytucja centralna mniejszości polskiej w Niemczech, oprócz przywództwa ideowego spełniał funkcję koordynatora działań innych organizacji polskich jemu podległych. Myślę tutaj o Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech, Związku Spółdzielni Polskich w Niemczech, Związku Harcerstwa Polskiego w Niemczech i innych. Często Związek Polaków w Niemczech był inspiratorem i właściwym wydawcą książek i broszur, choć oficjalnie na karcie tytułowej widniało np. nakładem i drukiem „Nowin” w Opolu, czy nakładem Związku Polskich Towarzystw Szkolnych w Niemczech.

Tłumaczy tę sytuację Michał Wesołowski, kierownik Dzielniczy III w swym referacie z kwietnia 1933 r.:

„Związek Polaków w Niemczech udziela pomocy Związkowi Śpiewaków, Związkowi Młodzieży [...], Zjednoczeniu Zawodowemu Polskiemu [...], „robiono to bez hałasu”. W intencji Związku Polaków ani jego przywódców nigdy nie leżało rozbicie sobie reklamy. Pomaganie [...] materialne organizacjom polskim Związek Polaków uważał za rzecz przez się zrozumiałą, uważał to za swój obowiązek. Związkowi Polaków nigdy nie zależało na tym, by wszystko, do czego on przykładał ręki, szło pod jego firmą [...]. Jeśli ja dzisiaj wyjątkowo odstępuję od tej zasady, jeśli dziś wymienilem niektóre tylko szczegóły, to i mnie nie chodzi o reklamę dla organizacji [...]. Chodzi mi tylko o odświeżenie pamięci takim ludziom, którzy [...] pytają się: Co zrobił Związek Polaków w ciągu 10-ciu lat swego istnienia?”¹.

Dlatego można przypisać Związkowi Polaków w Niemczech opublikowanie co najmniej 30 dalszych książek i broszur, chociaż nie jest on wymieniony na karcie tytułowej jako nakładca czy wydawca, natomiast mamy informację na ten temat w zachowanych archiwaliach. To pozostawanie Związku w cieniu wynikało z sytuacji, w jakiej się on znajdował w Niemczech. Zbytne afiszowanie się i podkreślanie swej aktywności nie było wówczas wskazane, tym bardziej po 30 stycznia 1933 roku.

Wśród książek i broszur sygnowanych przez Związek wyróżniają się publikacje memoriałowe. W okresie Republiki Weimarskiej (w 1924 r.) został wydany memoriał w języku niemieckim o położeniu mniejszości narodowych w Niemczech podpisany przez hr. Sierakowskiego². W 1929 roku ukazał się drukiem *Memoriał dotyczący spraw kościelnych polskiej mniejszości narodowej w Niemczech*³. W pięć lat później (1934 r.) Związek Polaków rozpoczął zbieranie materiałów do nowego memoriału o kasowaniu nabożeństw kościelnych w języku polskim. Jednak akcja kasacji tych nabożeństw przybrała tak ogromne rozmiary, że wszystkie zebrane dokumenty na ten temat już po miesiącu okazały się przestarzałe i do publikacji nie doszły⁴.

W czerwcu 1937 roku wydrukowano *Memoriał Związku Polaków w Niemczech do Wodza i Kanclerza Rzeszy*⁵. Wręczono go Hitlerowi w czasie audiencji 5 listopada tego roku. Załączniki do memoriału liczyły sześć opasłych tomów złożonych petitem. Wspomniane memoriały skierowane do władz wyrażały protest przeciwko nagminnemu łamaniu ustaw konstytucyjnych, odnoszących się do wielu dziedzin życia polskiej mniejszości narodowej w Niemczech. Każda z publikacji miała bogatą dokumentację przykładów łamania tych praw. Niestety, memoriały nie poprawiły trudnej sytuacji Polaków w Niemczech. Były jednak dowodem odwagi Związku i jedynym głosem protestu spośród mniejszości narodowych w Niemczech. Obecnie memoriały te są dla nas dodatkowo cennym źródłem historycznym.

Wśród innych publikacji Związku, gdzie wydawca podany jest na karcie ty-

¹ M. Wesołowski, Referat wygłoszony na konferencjach okręgowych mężów zaufania Dzielnicy III Związku Polaków w Niemczech przez ... (Bochum 1933) s. 12-13.

² *Denkschrift des Verbandes der nationalen Minderheiten in Deutschland*. (Berlin: Der Verband der nationalen Minderheiten in Deutschland), Druck der „Nowiny”, Verlagsgesellschaft m.b.H., Oppeln 1924 s. 10, nlb. 1 + *Zusatzdenkschrift betreffend das Minderheitenschulwesen in Deutschland*. (Berlin: Der Verband der polnischen Schulvereine in Deutschland), Druck der „Nowiny”, Verlagsgesellschaft m.b.H., Oppeln 1924 s. 7, nlb. 1 + Anlagen: I. Allgemeines s. nlb. 2, 22; II. Geheimorganisationen insbesondere Drohungen s. 18; III. Staatliche und kommunale Organe insbesondere die Polizei s. 23; IV. Wahlen s. 19; V. Dänen, Friesen, Wenden s. 23 + Anlage A. Grundlegende gesetzliche Bestimmungen; Anlage B. Das Schulwesen s. nlb. 2, 114.

³ Berlin: Wydał Związek Polaków w Niemczech T.z. (Drukiem „Gazety Olsztyńskiej” w Olsztynie (Allenstein Ostpr.)) 1929 r. s. 157.

⁴ *Leksykon Polactwa w Niemczech*. Warszawa 1973, szp. 486.

⁵ *Anlagen zur Eingabe der polnischen Volksgruppe im Deutschen Reich*. [Berlin: Związek Polaków w Niemczech 1937] s. 3208.

tułowej, należy wspomnieć o kilku broszurach wydanych z okazji 15-lecia Związku Polaków w Niemczech i Kongresu Polaków w Niemczech w 1938 roku⁶. Ciekawy w swej treści jest *Kalendarz Związku Polaków w Niemczech T.z. na rok 1926*. Bliżej jednak omówić chcę te druki, które posiadają mniej lub więcej znamion tajności.

Otóż na przełomie 1933 i 1934 roku z inicjatywy Związku Polaków w Niemczech ukazało się szereg broszur bez miejsca i roku wydania oraz wydawcy, zawierających jedynie informacje, że druk wykonały „Nowiny” w Opolu. Były to teksty niektórych referatów, wygłaszanych w czasie akcji odczytowej na Opolszczyźnie. Autorzy broszur — nauczyciele gimnazjalni nie występowali pod własnym imieniem i nazwiskiem, ale pod pseudonimami, Dr Edward Szwed, ukrywający się pod pseudonimami „Stanisław Grębosz” i „Jan Opolczyk”, był autorem broszur: *Początki literatury polskiej, Książka polska oraz Polscy poeci ludowi*. Pseudonim „Szare Oko” to dr Stanisław Olejniczak, a „Andrzej Borowik” to w rzeczywistości dyrektor gimnazjum kwidzińskiego dr Władysław Gębik⁷.

W sześć lat później (1939 r.) Związek Polaków w Niemczech rozpoczął nową akcję wydawniczą, której celem było „dotarcie do najszerzych warstw ludności polskiej na Śląsku Opolskim”⁸. Z inicjatywy Związku i jego kosztem ukazało się w sumie pięć druków, każdy w nakładzie 5000 egz.⁹ Wydział Polaków Zagranicą MSZ ocenił tę akcję za udaną i zachęcał do podobnych przedsięwzięć wydawniczych pozostałe dzelnice Związku Polaków w Niemczech¹⁰. Wybuch II wojny światowej przeszkodził w kontynuacji tej akcji wydawniczej.

Znany podręcznik *ABC dziatwy polskiej w Niemczech* z 1939 roku sygnowany przez Związek Polaków w Niemczech podpisany został pseudonimem „Szczęsny Zapolski”. Rzeczywistym autorem był Franciszek Jankowski¹¹.

⁶ Np. *Przewodnik kongresowy*, Berlin 6 III 1938 s. 32, il.; *Polactwo walczące*, Berlin 1933 s. 43, nlb. 5, il.; *Jesteśmy Polakami! 15-lecie Związku Polaków w Niemczech. Zjazd Delegatów w Dzielnicy I Śląsk*. [Berlin 1938] s. nlb. 4, il.; *Wiara Ojców naszych jest Wiara naszych dzieci. Dzielnice święto Rodła Polactwa na Westfalii i Nadrenii z okazji 15-lecia Związku Polaków w Niemczech w Bochum 9.I.1938*. [Berlin 1938] s. nlb. 4, il.; *Polak Polakowi bratem*. Dnia 16 stycznia odbył się w Olsztynie Sejmik Dzielnicy IV (Prusy Wschodnie) Związku Polaków w Niemczech. [Berlin 1938] s. nlb. 4, il.; *Co dzień Polak narodowi służy*. Dnia 2.2.1938 Zjazd Dzielnicy V (Pogranicze) Związku Polaków w Niemczech w Zakrzewie. [Berlin 1938] s. nlb. 4, il.; *Wszystko co polskie jest dobre*. Sejmik Ziem Połabskich Dzielnica II Zw. Pol. w Niemczech] 6.2.1938 w Berlinie. [Berlin 1938] s. nlb. 4, il.

⁷ [W. Gębik] A. Borowik [pseud.], *Wiara Ojców*, Opole, Druk: „Nowiny” [1933] s. 32; W. Nechaj, *Śląsk jako region geograficzny*, Opole, Druk: „Nowiny” [1933]; [S. Olejniczak] *Szare Oko* [pseud.], *Do rodziców — o młodzieży*, Opole, Druk: „Nowiny” [1933]; [S. Olejniczak] *Szare Oko* [pseud.], *Mickiewicz i jego dzieło*, Opole, Druk: „Nowiny” [1935] s. 31; [E. Szwed] S. Grębosz [pseud.], *Książka polska*, Opole, Druk: „Nowiny” [1934] s. 16; [E. Szwed] S. Grębosz [pseud.], *Początki literatury polskiej*, Opole, Druk: „Nowiny” [1933]; [E. Szwed] J. Opolczyk [pseud.], *Polscy poeci ludowi*, Opole, Druk: „Nowiny” [1933].

⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ambasada RP w Berlinie nr 2092 k. 4, 110, 119, 159.

⁹ S. Ligoń, Karlik z „Kocyndra” [pseud.], *Bery i bojkły śląskie*, Nakład i druk Wydawnictwa „Nowin” w Opolu (Oppeln OS.) 1939 s. 64, il.; E. Małaczewski, *Wielka Bitwa Narodów*, Nakład i druk Wydawnictwa „Nowin” w Opolu (Oppeln OS.) 1939; H. Sienkiewicz, *Latarnik*, Nakład i druk Wydawnictwa „Nowin” w Opolu (Oppeln OS.) 1939; *Wesele śląskie*, Nakład i druk Wydawnictwa „Nowin” w Opolu (Oppeln OS.) 1939 s. 64; A. Zahorska, *Święci śląscy. Sw. Jacek Odrowąż. Bł. Czesław. Bł. Bronisława*. (W opracowaniu Anny Zahorskiej). Nakład i druk Wydawnictwa „Nowin” w Opolu (Oppeln O.) [czerwiec] 1939 s. 64.

¹⁰ AAN, Ambasada RP w Berlinie nr 2092 k. 122.

¹¹ [F. Jankowski] *Szczęsny Zapolski* [pseud.], *ABC dziatwy polskiej w Niemczech*. Napisał... Obrazki Marcina Nowaka. Wydane na 10-lecie szkolnictwa polskiego w

Przybieranie pseudonimów nie świadczyło w tym przypadku o jakiejś manierze czy mistyfikacji, ale było przezornym ubezpieczeniem się autorów przed grożącymi im ze strony władz niemieckich represjami. Jest to jedynie drobny przykład na to, w jakich warunkach musieli żyć i działać Polacy w Niemczech w okresie III Rzeszy. Sami Niemcy jeszcze w 1932 roku stwierdzali „wybitną konspiracyjność pracy Związku Polaków w Niemczech, którego właściwa działalność odbywała się podziemnie, drogami krętymi, ale w sposób bardzo skuteczny”¹².

Na zakończenie wspomnę o wybitnym przedsięwzięciu wydawniczym — *Leksykonie Polactwa w Niemczech*. Praca ta wprawdzie nie ukazała się drukiem w całości, ale między majem a wrześniem 1939 roku wydrukowano 19 zeszytów-arkuszy, każdy zaopatrzony w osobną kartę tytułową. Z wojennej zawieruchy ocalały jedynie 2 egzemplarze *Leksykonu* składające się z 19 arkuszy i obejmujące hasła od A do P¹³.

Zadaniem *Leksykonu* było rejestrowanie wszelkich pamiątek związanych z Polakami w Niemczech za pomocą opisu i jeśli to było możliwe — z fotografią. Godnym uwagi jest to, że Rada Naczelna Związku postanowiła rozpocząć pracę nad leksykonem tuż po dojściu Hitlera do władzy, w obliczu wzrastającego z dnia na dzień terroru. Pomysł i realizacja słownika okryta była ścisłą tajemnicą; materiały napływające z terenu były umiejętnie maskowane wśród archiwaliów Centrali Prasowej w Berlinie. Nawet zamówienie papieru na *Leksykon* przez drukarnię zostało zrealizowane pod pozorem druku Kalendarza Spółdzielczego na rok 1940. Podobnie skład zecerski, korekta i druk odbywały się potajemnie w Opolu. Dopiero wkroczenie hitlerowców do drukarni „Nowin” 1 września 1939 roku spowodowało ujawnienie i zniszczenie zmagazynowanych gotowych arkuszy wraz z maszynopisem¹⁴.

Można zatem powiedzieć, że dla Polaków w Niemczech okres konspiracji wydawniczej zaczął się siedem lat wcześniej w porównaniu z ziemiami polskimi, znajdującymi się pod okupacją hitlerowską w czasie II wojny światowej. Dlatego też identyfikacja druków wydanych w Niemczech w latach 1933-1939 nie jest łatwa.

Wojciech Chojnacki (Poznań)

Rzeszy przez Związek Polaków w Niemczech T.z. jako dodatek do „Małego Polaka” w Niemczech. [Berlin] 1939 s. 48, nlb. 2, il.

¹² AAN, Ambasada RP w Berlinie nr 2053 k. 356.

¹³ *Leksykon Polactwa w Niemczech*. [Redaktor E. Osmańczyk. Berlin] 1939 Wydawca: Związek Polaków w Niemczech T.z. Druk: „Nowiny” Opole (Oppeln OS.) s. nlb. 2, szp. 636, il.; Toż... Wydanie fototypiczne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973 s. XVIII, nlb. 2, szp. 636, il.

¹⁴ E. Osmańczyk, *Historia Leksykonu Polactwa w Niemczech*. [W:] *Leksykon Polactwa w Niemczech*. Warszawa 1973, s. V - XVIII.

